

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

RƏŞİDƏ RƏŞİD QIZI AĞAYEVA

FRAZELOGİZMLƏRİN FORMALAŞMASINDA
EKSTRALİNQVİSTİK AMİLLƏRİN ROLU

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2016

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məsməxanım Yusif qızı Qazıyeva

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Nigar Çingiz qızı Vəliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin İngilis filologiyası kafedrası

Müdafiə 27/05 2016-cı ildə saat _____-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə bu və ya digər dildə istifadə olunan vahidlər arasındakı sistem münasibətlərlə yanaşı, onların milli semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi də diqqət mərkəzindədir. Hər bir dilin lüğət tərkibində həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın məişəti, adət-ənənələri, mədəniyyəti, tarixi və s. ilə bağlı xeyli sayda söz vardır. Eyni zamanda, fikri obrazlı və daha canlı, ifadəli vermək üçün hər bir dildə frazeoloji vahidlərdən geniş istifadə olunur. Frazeologizmlər dildə ayrıca bir lay təşkil edir. Xalqın ətraf aləm, əşya və predmetlər haqqındakı təsəvvürlərini obrazlar vasitəsi ilə çatdırmaq üçün frazeologizmlər xüsusi rol oynayır.

Frazeologizmlər dilin lüğət tərkibində yer alan sözlər əsasında formalaşır. Lakin heç də bütün sözlərdən frazeoloji vahidlərin yaradılmasında eyni dərəcədə istifadə olunmur. Müəyyən qisim sözlər frazeologizmlər yaratmaqda məhsuldar, başqa qisim sözlər isə qeyri-məhsuldardır. Tədqiqatlar göstərir ki, bu sahədə bədən üzvlərini bildirən sözlər xüsusilə seçilir. Somatik frazeologizmlərin dünya dillərinin hər birində çox olması diqqəti cəlb edir. Somatizmlərin öyrənilməsi prosesində onların yaranmasında müxtəlif amillərin iştirak etməsi aşkara çıxmışdır. Son dövrlərdə bu faktorlar sırasında ekstralinqvistik amillərin rolunun öyrənilməsinə diqqət artmışdır. Ekstralinqvistik amillərin izlərinin müəyyənləşdirilməsi ayrılıqda götürülmüş hər bir dilin dünyanın dil mənzərəsinin ifadəsindəki rolunu araşdırmağı tələb edir. Ayrı-ayrı dillər əsasında belə araşdırmalar aparılsa da, ümumilikdə, bu istiqamətli tədqiqatlar azlıq təşkil edir. Azərbaycan dilçiliyində ingilis dili frazeologizmlərinin müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilməsinə dair müxtəlif işlər aparılmış, monoqrafiya və məqalələr yazılmışdır. Lakin ingilis dilinin frazeologiyasının etnokulturoloji istiqamətdə öyrənilməsi, bu frazeoloji vahidlərdə ekstralinqvistik amillərin izlərinin müəyyənləşdirilməsinə dair kompleks işlər, monoqrafik tədqiqatlar yerinə yetirilməmişdir.

Frazeologizmlər arasında komparativ frazeoloji vahidlər də ayrıca bir qrup yaradır. Milli-mədəni xüsusiyyətləri özündə əks etdirən komparativlərin müqayisə obyektini kimi seçilməsi xüsusi önəm daşıyır. Lakin indiyə qədər müxtəlif frazeoloji vahidlərdə müqayisə obyektinin seçilməsinə təsir göstərən səbəblər ardıcıl şərhini tapmamışdır. Komparativ frazeologizmlərin müqayisə obyektini əsasında araşdırılması aktuallığı ilə seçilir.

Tədqiqatın obyektini ingilis dilinin etnokulturoloji mahiyyət daşıyan frazeoloji vahidləri təşkil edir. Araşdırma həm somatik, həm də komparativ

frazeoloji vahidlər əsasında aparılmışdır. Bu tipli vahidlərdə ekstralinqvistik təsirlərin izlərini müəyyənləşdirərkən müxtəlif dillərin materialları ilə müqayisələrə ehtiyac olduğundan tədqiqat obyektini kimi bəzən Azərbaycan və rus dillərinin frazeoloji vahidləri də seçilmişdir. *Tədqiqatın predmetini* ingilis dilində frazeoloji vahidlərin formalaşmasında ekstralinqvistik amillərin rolunu aşkara çıxarmaq təşkil edir.

Tədqiqat materialı ingilis dilinin frazeoloji vahidləri olmuşdur. İngilis dilinin frazeoloji vahidləri müxtəlif lüğətlərdən seçilib toplanmışdır.

İşin əsas məqsədi ingilis dili frazeologiyasının etnokulturoloji mən-zərəsini açmaq və onlarda ekstralinqvistik amillərin izlərini müəyyən-ləşdirməkdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- frazeologizmlərin müxtəlif aspektdən tədqiqi məsələlərinin şərh edilməsi;

- frazeologizmlərin kommunikativ, koqnitiv və praqmatik aspektlərdən semantik təsnifi məsələlərinə baxılması;

- frazeologizmlərdə milli-mədəni xüsusiyyətlərin araşdırılması;

- frazeologizmlərdə üzə çıxma biləcək ekstralinqvistik amillər toplusunun müəyyənləşdirilməsi;

- somatik frazeologizmlərdə ekstralinqvistik amillərin izlərinin öyrənilməsi;

- komparativ frazeologizmlərdə ekstralinqvistik amillərin izlərinin axtarılması;

- frazeologizmlərin praqmatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi.

Tədqiqatın işçi fərziyyələrini aşağıdakılar təşkil edir:

1. Frazeologizmlərdə xalqın həyatı, məişəti, adət-ənənələri ilə bağlı olan müxtəlif məlumatlar implisit şəkildə yer alır.

2. Komparativ frazeoloji vahidlərdə müqayisə obyektinin seçilməsində mədəni və milli amillərin rolu böyükdür.

3. Ekstralinqvistik amillər daha çox ekvivalenti olmayan frazeoloji vahidlərdə özünü göstərir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində ingilis dili frazeologiyası milli-mədəni xüsusiyyətlər müstəvisində öyrənilmişdir. İngilis dilinin frazeoloji vahidlərində milli-mədəni xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması, onlardakı ekstralinqvistik təsirlə bağlı semantikanın təyini üçün komponent təhlilinə və etimoloji araşdırmaya diqqət verilmişdir. Ayrı-ayrı dillərdə frazeologizmlərdə müqayisə obyektində fərqliliyi doğuran səbəblərə milli-mədəni zəmində baxılmışdır. İlk dəfə olaraq somatik və komparativ

frazeologizmlərin formalaşmasında ekstralinqvistik amillərin rolu müəyyənləşdirilmişdir.

İşin nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqat işində frazeologizmlərin etnokulturoloji xüsusiyyətlərini onların tərkib komponentləri əsasında öyrənilməsi, eləcə də, frazeologizmlərin ayrılıqda və kontekst daxilində ifadə etdikləri mənənin müqayisə edilməsi onun nəzəri əhəmiyyətini şərtləndirir. İlk dəfə olaraq, frazeoloji vahidlərin həm əmələ gəlməsinin praqmatikası, həm də onların işlədilməsinin praqmatikası məsələsi qoyulur. Təhlil və tədqiqat bu iki istiqamətdə frazeoloji vahidlərin fərqli praqmatikaya malik olmasını təsdiqləyir. İşdə bəzi frazeoloji vahidlərin tərkib komponentlərinin etimologiyası əsasında formalaşan semantikasının aydınlaşdırılması məsələsi qoyulmuşdur.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. İşin əsas praktik əhəmiyyəti bir dildən digərinə tərcümə zamanı frazeoloji vahidin ekvivalentinin müəyyənləşdirilməsində ekstralinqvistik və etnokulturoloji cəhətlərə üstünlük verilməsindən irəli gəlir. Tədqiqat işinin müddəələrindən somatik, komparativ frazeologizmlərin izahlı, ikidilli lüğətlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Dissertasiyadan əldən olunan nəticələr frazeologizmlərin koqnitiv, kommunikativ dilçiliyin tədrisində tətbiqini tapa bilər.

İstifadə olunan metod və üsullar. Dissertasiya işinin yazılmasında müqayisəli və təsviri metoddan, komponent təhlili və transformasiya üsulundan istifadə olunmuşdur. Konkret dilin frazeologiyasının mətnində və kontekstdə işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənərkən kontekstual təhlilə müraciət edilmişdir.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Frazeoloji vahidlərdə etnokulturoloji və ekstralinqvistik amillər daha möhkəm yer tutur və izlərini qoruyub saxlayır.

2. Somatik frazeologizmlərdə ekstralinqvistik amillər həm bədən üzvünün adı ilə, həm də onun funksiyalarına münasibətdə üzə çıxır.

3. Komparativ frazeologizmlərdə müqayisə olunan obyektin özünün və onun xüsusiyyətlərinin müxtəlif xalqlar üçün fərqli cəhətlər daşması ilə bağlı ekstralinqvistik cəhətlər çoxluq təşkil edir.

4. Ekstralinqvistik amillər başqa dillərdə ekvivalenti olmayan frazeoloji vahidlərdə daha çox müşahidə olunur.

5. Ekvivalentin olması frazeoloji vahidin mənəsinin meydana gəlməsində iştirak edən vahidlərin funksiyalarına münasibətin eyniliyindən irəli gəlir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas

müddəaları elmi konfranslarda müzakirə edilmiş, müxtəlif elmi məcmuələrdə çap edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilir, tədqiqatın aprobeasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “Frazeologizmlərin linqvokulturoloji xüsusiyyətlərinin nəzəri məsələləri” adlanan *birinci* fəslə üç bölmədən ibarətdir. Burada frazeologizmlərin müxtəlif aspektdən tədqiqi, onların kommunikativ, koqnitiv və pragmatik yönündən semantik təsnifi məsələləri nəzərdən keçirilir, frazeologizmlərdə milli-mədəni xüsusiyyətlərin ifadəsi araşdırılır.

Leksikadan fərqli olaraq frazeologiya dilin daha qədim qatlarına aid köhnəlmiş sözləri, arxaik forma və sintaktik konstruksiyaları özündə qoruyub saxlayır. Dilin frazeoloji tərkibi linqvokulturoloji ümumiliyi, milli özünəməxsusluğu daha aydın göstərən bir güzgüdür.¹ Frazeologiya vasitəsi ilə dilin daşıyıcısı olan xalq, onun adət-ənənələri, həyat tərzə və s. haqqında çox maraqlı məlumatlar almaq mümkündür. Frazeoloji vahidlərdən nitq fəaliyyətində geniş istifadə olunur. Frazeologizmlər arqumentləşdirilmiş məlumatın formalaşdırılması, diskursun mədəni-semantik modelinin qurulması vasitələrindən biridir. İnsanın onu əhatə edən ətraf mühitlə bağlı müşahidələri, həyata aid baxışları dünya xalqlarının çoxunda oxşardır. Nəticədə, belə faktların frazeoloji qavranmasında da oxşarlıq üzə çıxır. Frazeoloji vahidlərin semantikasında oxşarlıq bütün insanlar üçün ümumi olan şərtlərlə bağlıdır. Belə vahidlər müxtəlif dillərdə bir-birindən asılı olmayaraq eyni forma və məzmununda yaradılmışdır. Bununla belə, hər bir dilin frazeoloji sistemində milli-mədəni komponentləri özündə saxlayan frazeoloji vahidlər vardır. Bu vahidlərin quruluşu, mahiyyəti başqa mədəniyyət nümayəndələri üçün aydın olmadığından, mədəniyyətlərarası kommunikasiya prosesində müəyyən çətinliklər yaranır. Müxtəlif dil cəmiyyətləri, birlikləri kontekst yaradan fərqli vasitələrdən istifadə edirlər. Onlar milli mədəniyyətin əsasında duran müxtəlif mənzərələri özlərinə

¹ Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. Л.: Наука, 1970, с. 9.

məxsus bir şəkildə formalaşdırırlar. Beləliklə, dillər arasındakı fərqlər həm də mədəniyyətlərarası fərqlərlə şərtlənir. Bu fərqlər frazeologizmlərdə özünü daha çox göstərir. Belə frazeoloji vahidlərdə dilin nominativ adlandırılan xüsusiyyətləri dildənkənar gerçəkliklə bağlı olur.

Ekstralinqvistik və etnolinqvistik amillər frazeoloji vahidin yaranmasında və inkişafında mühüm rol oynayır, onun milli xarakterini əmələ gətirir. Belə frazeologizmlərin, bir qayda olaraq, başqa dillərdə adekvat, yaxud yaxın ekvivalenti olmur. Onlar dilin milli spesifik vahidi olub xalqın mədəniyyəti, adət-ənənələri ilə bağlı özümlüyünü ifadə edir. Frazeologizmlərdə milli özünəməxsusluq onların semantik xüsusiyyətlərində, məzmununda ifadə olunur. Bütün xalqların, o cümlədən də, ingilislərin frazeologizmləri bu xalqın tarixi, mədəniyyəti və məişəti ilə sıx əlaqəlidir. Xalqın psixologiyası, milli ruhu, düşüncə tərzini frazeologizmlərə hopmuş, onlarda izini saxlamışdır. Belə frazeologizmlərdəki obrazlar, bilavasitə xalqın həyatı, ona aid realilərlə bağlıdır.

Frazeoloji vahid xüsusi növlü situativ işarədir. Adlandırma və mənalandırma zamanı frazeoloji vahidə situasiyanı səciyyələndirən bütün informasiyalar daxil edilir. İşarənin referensiyasını müəyyənləşdirən bilik, situasiya haqqında bilik, danışanın ifadə edilənə rəasional-dəyərləndirmə münasibəti haqqında bilik, danışanın emosional qiymətləndirmə münasibəti, danışığı şəraitinin dərki və s. belə informasiyalara aiddir. Frazeoloji vahidin mənası konseptual strukturdur. Həmin konseptual struktura konsept yaradan semantik, praqmatik və kulturoloji səciyyəli əlamətlər toplusu daxil olur. Frazeoloji konsept vahidin özünəməxsus mənasını şərtləndirən motivləşmədir. Obraz idiomu unikalıq verən əsasdır. Məhz bu baxımdan dildə bir konsept üçün bir sıra frazeoloji vahidlər olur. Eyni semantik sahəyə aid frazeologizmlərin semantik fərqlərini aydınlaşdırmaq frazeologiyanın aktual problemlərindəndir. Məhz bu məsələnin həlli frazeologizmi əmələ gətirən tərkib hissələrindən biri olan obrazın müvafiq konseptin modifikatoru, dəyişdirici olmasını yoxlamağa, müvafiq semantik sahədə semantik diferensiasiyasını söz və müstəqim mənadan fərqli olan bir sıra əsaslar üzrə müəyyənləşdirməyə imkan verə bilər.¹

¹ Рахштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. М.: Высшая школа, 1980, с. 75.

Dilçilikdə “frazeoloji məna” terminini iki tədqiqatçı bir-birindən asılı olmayaraq işlətmişdir.¹ Frazeoloji mənanın əsaslandırılması frazeoloji təmin, onun komponent tərkibinin, həcmnin fərqli şəkildə izahı ilə bağlı olaraq çətinləşir. Elə buna görə də, frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edən mürəkkəb dilçilik məsələlərindən sayılır. Mürəkkəblik frazeoloji məna ilə leksik mənanın fərqlənməsi və fərqlənmə səbəblərindən doğur. Frazeologizmlərdə onu təşkil edən komponentlər bir-biri ilə müxtəlif semantik münasibətlərdə olur. Komponentlərin sayı artdıqca semantik münasibətlər dairəsi genişlənir. “Frazeologizmləşmə prosesinin nəticəsində sərbəst söz birləşmələrinin komponentləri öz mənalарını itirir və birləşərək bütöv bir mənanın meydana çıxmasına xidmət edir. Bununla da, yeni keyfiyyətli bir dil vahidi yaranmış olur”.²

Frazeoloji vahidin yaranması müxtəlif dil kollektivləri üçün eyni prosesi əhatə edir. Bu, dil vahidinin müəyyən sabit dil kompleksləri kimi hazır şəkildə nitqdə sabitləşməsi və möhkəmlənməsi prosesidir.³ Məlumdur ki, nitqə hazır daxil olmanın öz əlaməti vardır. “Nitqə hazır daxil olmanın əlaməti müvafiq birləşmənin məna tamlığıdır. Məna tamlığı ya mənanın idiomatikliyi və ya terminliliyi ilə səciyyələnir.”⁴

Frazeoloji vahidlərin semantikasi komponentlərin semantikasi ilə müəyyən bağlılığa malikdir. Lakin bu semantik bağlılıq üzdə deyil, daha dərində gizlənmişdir. Bütövün hissələri, yəni komponentlər də öz aralarında çox sıx bağlı olur və bu, o dərəcədə möhkəmdir ki, hətta komponentlərin sabit mövqedə durmasına imkan yaradır. Komponentlərin sayının artması bütövün mənasına bəzən təsir göstərir, bəzən isə bu təsir olmur. Əslində frazeologizmin ifadə etdiyi məna onun komponentlərinin sayından asılı deyildir. Lakin eyni vahidin genişləndirilməsi, ona yeni komponentin əlavə edilməsi mənanın əlavə çalarının yaranmasına səbəb olur. Məsələn,

¹ Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц (на материале фразеологических единиц семантически ориентированных на человека в английском и русском языках). Казань: Изд-во КУ, 1989, с. 45.; Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М.: Высшая школа, 1996, 381 с.

² Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, s. 92.

³ Ройзензон Л.И., Шугурова З.А. Теоретические проблемы компаративной фразеологии и лексикографии // Вопросы фразеологии и составления фразеологического словарей. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, с. 14.

⁴ Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri: I cildə. Bakı: Maarif, 1982, s. 64.

İngilis dilində tərkibində *dog (it)* sözü olan frazeologizmlər müəyyən çoxluq təşkil edir. Bu idiomlar arasında semantikasına görə “it kimi tutmaq”, “it kimi qapmaq” frazeologizmlərinin semantikasına ilə eyni olanları vardır. Məsələn, “a dog in the manger” – “başqasına imkan verməyən”, “hamını qapan”, “hamını acılayan” və s.: *We have got to celebrate. This is a big night for us. Don't be a dog in the manger. Well have fun together* (A.J.Cronin “The Northern Light, part 2, ch.12) – *Bu hadisəni bayram etməliyik. Bu gün bizim üçün böyük gündür. Quduz itə dönmə. Bir yerdə şənlanərik; (dog smbs footsteps//dog the footsteps of smb); sick as a cat when I realized what I had missed – Mən nəyi əldən buraxdığımı başa düşəndən sonra çox qəzəbləndim; dog smbs steps – it kimi, kimi işə izləmək; a surly dog – kobud, hirsli, qəzəbli, hamını təhqir edən adam.* Sonuncu ingilis frazeologizmi Azərbaycan dilindəki “it kimi dalamaq” vahidinin “it kimi dalayan” mənasına müvafiq gəlir. Verilmiş nümunə və misallar göstərir ki, istər ingilis, istərsə də, Azərbaycan dili frazeologizmlərində komponentlərin həm sayı, həm semantikasına, həm də aralarındakı semantik əlaqələr birləşmənin mənasının formalaşmasına təsirini göstərir. Bu baxımdan frazeologizmin mənasının leksik məna ilə qarşılaşdırılması məsələsinin araşdırılması frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətlərini öyrənməkdə özünəməxsus əhəmiyyət daşıyır.

İngilis dilində semantikasına görə, insanla bağlı olan frazeoloji vahidlər çoxluq təşkil edir. Frazeologizmlərin linqvistik mahiyyəti onların semantikasına əsasında müəyyənləşir. A.Raxşteyn frazeoloji vahidlərdə, xüsusən idiomlarda ikiqat antroposentrizmin mövcudluğunu qeyd etmiş, bunu belə vahidlərin yaranmasında və istifadəsində insanla bağlılığı ilə izah etmişdir.¹ Frazeologizmlərin komponentlərinin semantikasına və onların bir bütöv kimi mənasında insanla bağlılıq kifayət qədər aşkardır. Y.Arsentyeva bu sistemin dil mənsubluğundan asılı olmayaraq insan toplumuna mənsub olan ümumi xüsusiyyətləri, eləcə də, sırf ekstralingvistik amillərlə bağlı cəhətləri ifadə etməsi qənaətinə gəlir və sistem daxilində frazeologizmlərin insanın fiziki, psixi vəziyyətini, fəaliyyətini, davranışını, maddi vəziyyətini göstərən semantik qrupları ayırır.² İnsanın xarakteri, onun əxlaq və davranışı, həyat tərzini milli adət-ənənələrlə bağlıdır. İnsana aid bu

¹ Рашштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. М.: Высшая школа, 1980, с. 32.

² Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц (на материале фразеологических единиц семантически ориентированных на человека в английском и русском языках). Казань: Изд-во КУ, 1989, с. 4-5.

xüsusiyyətlərin verbal ifadəsində müxtəlif dillərin daşıyıcıları müxtəlif söz və ifadələrdən istifadə edirlər. Belə bir cəhət frazeologizmlərdə də özünü göstərir. İnsanın xarakteri mənfi və müsbət cəhətlərə malik olur. Ona görə də insan xarakterini mənfi və müsbət cəhətlərini ifadə edən frazeologizmləri yarımqrup kimi bir-birindən ayırmaq mümkündür.

Satqınlıq, zülmkarlıq, məddahlıq, kobudluq, arsızlıq, qeybətçilik, ikiüzlülük, yaltaqlıq, biganəlik, xəsislik, yalançılıq və s. kimi keyfiyyətlər insan xarakterinin mənfi cəhətlərini təşkil edir. İngilis dilinin frazeoloji sistemində insan xarakterinin mənfi cəhətlərini ifadə edən xeyli sayda frazeologizm vardır. Dissertasiyada belə frazeologizmlərin təhlilinə geniş yer verilmişdir.

Frazeologizmlərin milli-mədəni özünəməxsusluğu probleminə müraciət edərkən, dilçilikdə frazeoloji vahidlərdə milli-mədəni səciyyəli tərkib elementlərin aşkara çıxarılmasına dair bir neçə yanaşma üsulu olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Hər bir üsulun öz metodoloji bazası vardır. Metodoloji fərqlərin meydana çıxmasını semioloji paradıqmadan antropoloji paradıqmaya keçidlə bağlı əlaqələndirmək mümkündür.¹ Frazeologizmlərin etnokulturoloji bənzərsizliyinin dərkilə ilk dövrlər intuitiv getmişdir. Frazeologiyanın bir istiqamət kimi öyrənilməsinə başlandığı vaxtdan, onların semantikasına dair izahlarda milli, mədəni amillərin qeyd olunması özünü göstərir. Belə bir cəhətin üzə çıxması frazeoloji vahidlərin semantikasında, onların mənasında ekstralinqvistik amillərin izinin aşkar görünməsindən irəli gəlmişdir. Dildə isə frazeologizmlərin, idiomların sayı kifayət qədərdir və onların ayrı-ayrı dillər üzrə müqayisəsi aparıldıqda bu dil vahidlərinin yaranmasında ekstralinqvistik amillərin mühüm rol oynamasını aydın müşahidə etmək olur.

Tədqiqat göstərir ki, frazeologizmlərin sistem şəkildə müqayisəli tədqiqi frazeologiyanın ümumi nəzəriyyəsinin işlənməsi, müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji vahidlərin oxşar və fərqli cəhətlərinin aşkarlanması üçün əhəmiyyətlidir. Eyni tipli struktura və funksiyaya malik frazeologizmlərin (feli, komparativ, cümlə quruluşu, müxtəlif struktur modeli), oxşar komponentli frazeologizmlərin (somatik, onomastik, hərəkət feli, rəng bildirən söz komponentli), eyni tipli siqnifikativ mənalı frazeologizmlərin (eyni semantikalı frazeoloji vahidlərin sahə və qruplarının), nəhayət, dillərin (həm qohum, həm də müxtəlif sistemli dillərin) tam frazeoloji

¹ Поставалова В.И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии) // Фразеология в контексте культуры. М.: Высшая школа, 1999, с. 28.

fondunun müqayisəli aspektdə araşdırılması dilçiliyin bu sahəsinin vacib və aktual elmi məsələlərindəndir. Əlbəttə, belə tədqiqatların indiyədək aparılmadığını iddia etmək olmaz. Bu tipli tədqiqatlar müxtəlif dillərin, o cümlədən də, Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında aparılmışdır.¹ Lakin hələlik aparılan bu tədqiqatların müxtəlif aspektlərdən ümumiləşdirilməsinə, frazeologizmlərin yaranma, işlənmə və müxtəlif dillərdəki ekvivalentlərinin müəyyən təsnif əsəsindəki sistemləşdirilməsinə hələ də ehtiyac duyulur.

İdiomların bir dildən digərinə tərcüməsi və transformasiyası zamanı əsas diqqət semantik oxşarlığa, məzmun eyniliyinə yönəldilməlidir. Frazeologizmlərin tərkib komponentlərinin olduğu kimi tərcümə edilməsi ekvivalent variantın seçilməsinə mane olur. Frazeologizmlərin ekvivalentlik nəzəriyyəsinə iki dildə idiomun nitqdə müxtəlif funksional təyinatla işlədilməsi mümkünlüyünün nəzərə alınması amili də əhəmiyyətlidir.²

Tədqiqat göstərir ki, müxtəlif dillərdə frazeoloji birləşmələrdə dillərarası idiomatik ekvivalentliyin müxtəlif formaları vardır. Belə ekvivalentlik tərkibində somatik sözlər olan idiomlarda daha yüksəkdir. Azərbaycan dili ilə müqayisədə rus və ingilis dillərinin somatik idiomatik birləşmələrində ekvivalentlik yüksəkdir. Bu cəhəti həmin dillərin qohumluğu, eyni dil sisteminə mənsubluğu ilə izah etmək olar. Azərbaycan və ingilis dillərinin müxtəlif sistemli dillər olması bu dillərdə işlənən frazeoloji birləşmələrin sintaktik təşkilində fərqli cəhətlərin meydana çıxmasında əsaslı rol oynayır. Dillərin müxtəlif sistemliliyi belə birləşmələrin tərkibindəki komponentlərin sayında və işlənmə sırasında fərqlər əmələ gətirir.

¹Adilov M. Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1991; Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц (на материале фразеологических единиц семантически ориентированных на человека в английском и русском языках). Казань: Изд-во КУ, 1989, с. 57; Азимова М.Н. Сопоставительный анализ соматической лексики и фразеологии таджикского и английского языков: Автореф. ... канд.филол.наук. Душанбе, 1980, с. 17.

²Насиёва Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2004, s. 90; Jennifer Seidl, W. McMordie. English Idioms and How to Use Them. M.: Высшая школа, 1983, p. 198; Ройзензон Л.И. Лекции по общей и русской фразеологии. Самарканд: СГУ, 1973, с. 46; Ройзензон Л.И. Фразеологизация как лингвистическое явление // Труды Самаркандского ун-та им. А.Навои. Новая серия. Самарканд. 1961, вып. 113, с. 124.

Dissertasiyanın birinci fəslində belə qənaət əldə edilmişdir ki, frazeologizmlərin kommunikativ, praqmatik, koqnitiv istiqamətlərdən tədqiqi prosesindən aydın olur ki, hər bir xalqın mədəniyyəti, ədəbiyyatı, məişəti, tarixinə dair linqvokulturoloji səciyyə daşıyan frazeologizmlər spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Onların bir dildən digərinə tərcüməsində müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Bu da etnokulturoloji amillərlə səciyyələnən frazeologizmlərin başqa dillərdə ekvivalentlərinin yoxluğundan irəli gəlir. Ona görə də, belə vahidlər çox zaman izah olunur.

Tədqiqat işinin *ikinci* fəslı “Frazeologizmlərin milli-mədəni spesifikasiyası” adlanır. Müasir dilçilikdə konnotasiya problemi aktuallığı ilə seçilir. Bu ondan irəli gəlir ki, sözlərin və frazeologizmlərin semantik strukturunun, onların daxili formasının dərinədən öyrənilməsi bu vahidlərin mənasından irəli gələn konnotativ əlamətləri aşkara çıxarır. Frazeologizmin daxili formasını, mənanı transformasiya edən konnotasiyanı aşkara çıxarmaq, şübhəsiz, mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İfadə səviyyəsində məna kombinasiyaları artımının izahı da konnotasiya vasitəsilə əldə olunur. Amerika dilçiliyində konnotasiya predikatın xassəsi, onun bu və ya digər obyektə aidliyini təyin etmək meyarı kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan konnotasiya presuppozisiya ilə yaxındır. Konnotasiya nitq ünsiyyətinin düzgün başa düşülməsini təmin edən müəyyən biliklər sistemini də əhatə edir.¹

Məzmun və ya xarakteroloji konnotasiya tipi predmetin söz və ya frazeoloji vahidlə ifadə olunan elə xassəsi ilə əlaqədardır ki, bu xassə qeyd edilir, adlandırılmır. Belə konnotasiya predmetə münasibətdəki milli-mədəni spesifikasiya ilə bağlıdır. Məsələn, *tülkü* sözünə münasibətdə bir çox xalqlarda onun biclik, hiyləgərlik rəmzinə çevrilməsi müşahidə olunur. Ona görə də, Azərbaycan dilində “özünü tülkülüyə vurmaq”, “tülkülük etmək” kimi frazeologizmlər işlənir. Bu tip konnotasiya standart müqayisələrdə və frazeologizmlərdə eksplisit şəkildə ifadəsini tapır. İngilis dilində *as cunning (sly) as a fox – tülkü kimi hiyləgər, as old fox – qoca tülkü, play fox – tülkülük etmək* frazeoloji vahidləri işlənir. Bu vahidlər xalqın tülküyə münasibəti əsasında yaranmışdır. Göründüyü kimi, bu frazeologizmlər yalnız german dilləri üçün deyil, başqa dillər üçün də səciyyəvidir. Bununla belə, tərkibində *tülkü* sözü olan elə ingilis frazeologizmləri vardır ki, bu, ingilis və ya german xalqlarının etnoqrafiyası ilə bağlıdır. Məsələn, *fox and geese – tülkü və qazlar*. Bu frazeoloji vahid dama oyunundakı vəziyyətlə

¹ Pap A. *Semantical concepts. A Readings in Semantics*. Urbana. Chicago. London, 1975, p. 83; Звегинцев В. А. *Предложения и его отношения к языку и речи*. М.: МГУ, 1976, с. 217.

bağlıdır. Dama oyununda tərəflərdən birində bir dama olduğu halda, digər tərəfin cəmi dörd daşı olur. Başqa bir ingilis frazeologizmi *fox and hounds* – *quş və itlər* şəklindədir. Bu frazeologizm ingilis uşaq oyunu əsasında formalaşmışdır.

F.Veysəlli göstərir ki, siqnikantın işlənməsində çox geniş və az məhdudiyətli siqnikatla qarşılaşma halında konnotasiyadan danışılır. “Göyərçin şəkli qrupların şəkilləri arasında denotativdirsə, ayrılıqda konfrans zalında divara vurulmuş şəkil kimi sülh, döyüşdə ağ bayraq, məğlubiyyət mənasını bildirməklə konnotativ işlənmişdir”. Müəllif konnotasiyanın siyasi-ideoloji və persuasiv (inandırıcı) diskursda əhəmiyyətli yer tutduğunu qeyd edir.¹

Struktur qapalılığa, tərkib dəyişməzliyinə və semantik bütövlüyə malik hər hansı frazeoloji vahid əmələgəlmə dövründəki quruluşunu, bəzən də mənasını tam qoruyub saxlaya bilmir. Dildə baş verən leksik-qrammatik, struktur-semantik dəyişmələr dil vahidi kimi frazeologizmlərə də öz təsirini göstərir. Bu baxımdan frazeologizmlərin mədəni-millî konnotasiyası ya əlavə araşdırma, yaxud da etimoloji təhlil tələb edir. Bir sıra hallarda frazeoloji vahidin əmələ gəldiyi sözlərdən bəzilərinin əvəzlənməsi baş verir. Belə əvəzlənmələr isə frazeoloji vahidin ilkin yaranma formasının dəyişməsinə aparıb çıxarır. Nəticədə, mədəni-millî konnotasiyanın aşkara çıxarılması çətinləşir, frazeologizmin yeni yozumu və ya məna çaları əmələ gəlir. Bütün bu cəhətlər frazeologizmlərin milli-mədəni konnotasiya aspektindən təhlilə cəlb edilməsinin vacibliyini təsdiq edir. Hər bir dilin frazeoloji lüğətinin tərtibi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Frazeoloji lüğətdə frazeologizmin əmələ gəlməsi tarixinə ekskurs etmək, əgər varsa, onun milli-mənəvi şpəsifikasını açmaq, bu vahidin tarixən nə zaman yaranmasını nəzərdən keçirmək, frazeologizmin yeni variantlarının yaranıb-yaranmamasını yoxlamaq, frazeoloji vahidi əmələ gətirən sözlərin denotativ mənası ilə yanaşı, konnotativ mənasına nüfuz etmək əhəmiyyətlidir. Məsələn, ingilis dilində tərkibində *fling* sözü olan bir sıra frazeoloji vahidlər vardır. Bu vahidlərin bir qisminin mənaları bir-birinə yaxındır. Onlar daha çox “keyfi kök olmaq”, “öz keyfində olmaq” mənalərini verir. *Fling* sözünün əsas mənası “atma, tullama”dır. Bu sözün eyni zamanda, “gözlənilməz, tələsik hərəkət etmək”, “azgınlıq, eys-ışrət, sərxoşluq, keyf; şən həyat” kimi mənalara da vardır. A.V.Kuninin tərtib etdiyi lüğətdə “the Highland fling” frazeologizminin izahında göstərilir ki, bu birləşmə “Şotland flinqi” adlanır

¹ Veysəlli F. Semantika. Bakı: Mütərcim, 2010, s. 41.

və şotlandlarda kişilərin tək oynadığı sürətli solo rəqsdir.¹ Bu rəqsdə atılıb-düşmə, sərbəst hərəkətlər çoxluq təşkil edir. Məlum olur ki, Şotland flinqi, adətən, şən məclislərdə, yeyib-içmədən sonra kişilərin keyflərinin yuxarı olduğu vaxtda oynamağı xoşladıkları rəqsdir. Ona görə həm şotlandlarda, həm də ingilislərdə keyfi yuxarı olan, heç nəyi vecinə almayan, müəyyən məqamda keyfindən qalmayan adamlar haqqında “Şotland flinqi oynayır” ifadəsi işlədilir. Göründüyü kimi, *flinq* sözünün işləndiyi bəzi frazeologizmlərdə konnotasiya sözün rəqs mənası ilə bağlıdır. Burada mədəni-millə konnotasiyanın açılması üçün Şotlandiya mədəniyyəti ilə bağlı məlumat mühüm rol oynayır. Məsələn: *Mother ... could not believe her eyes, when after tea, he got up and, to my unrestrained delight, demonstrated the Highland Fling.* (A.J.Cronin. A Song of Sixpence. Ch.VIII) – *Makdonald atanın çaydan sonra ayağa qalxıb şövqlə Holland flinqi oynamasına mənləzzətlə tamaşa etsəm də, anam bunu görəndə gözlərinə inanmırdı.*

Frazeologizmlərin yaratdıqları linqvistik obrazlar yalnız ifadə etdikləri denotativ mənalara ilə aşkarlanmır. Onların dərkə koqnitiv aspektlərlə də bağlı olur. Bu cəhəti ingilis dili materialı əsasında nəzərdən keçirmək olar. Bəzi hallarda frazeologizm və ya sabit söz birləşməsinin mənası, sadəcə, izah tələb edir. Bu zaman denotativ məna və konnotasiya ayrı-ayrı dövrlərə dair informasiyaların birləşdirilməsini tələb edir. İngilis dilində “Gog and Magog” ifadəsi sabit söz birləşməsidir və dilin frazeoloji lüğətinə daxildir. London dövlət binasında olan iki heykəl belə adlandırılır. İngilis əfsanələrindən birinə görə, nəhənglərdən sağ saxlanmış ikisi zəncirlənərək İngiltərəyə gətirilmiş və kral sarayının qarşısında keşik çəkmək üçün qoyulmuşdur. Sonralar sarayda bu iki nəhəngə heykəl qoyulmuşdur. Həmin heykəllər 1940-cı ildə alman təyyarələrinin Londona hücumları zamanı bombardmandan dağılmışdır. 1952-ci ildə bu heykəllər yenidən bərpa edilmişdir. *From their lofty vantage ground the ancient guardians of the city, contemplated the spectacle below with eyes grown famillar to it in forgotten generation* (M.Twain. The prince and the Pauper. ch.XI) – *Şəhərin əski qaravulçuları olan Qoq və Maqoqun nəhəng heykəlləri öz yüksək torpaqlarından ətrafda baş verənləri qədimdən seyr etməkdə davam edirdilər.* Təbii ki, Qoq və Maqoq birləşməsinin ifadə etdiyi mənanı bilmək üçün həm əfsanəni, həm də bu heykəllərlə bağlı tarixi bilmək tələb olunur. Əgər ingilislər üçün bu tarix və əfsanə məlumdursa,

¹ Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. М.: Русский язык, 1984, с. 286.

başqa dilin daşıyıcıları üçün birləşmənin mənasını dərk etmək izah və şərh tələb edir.

Müasir dövrdə frazeoloji mənanın vacib kulturoloji funksiyasını qeyd etmək lazımdır. Sonuncunun məzmununu kimi dil vahidlərinin obrazlı – motivləşdirilmiş formaları ilə ona daxil olan mədəni mənalı assosiasiya arasındakı münasibət başa düşülür. Bu funksiyanın ayrılması frazeoloji vahidlərin “xalq stereotipləri” anlamı ilə bağlıdır: frazeologizmlər gerçəkliyin elə obrazlı təqdimatında milli dillərdə meydana gəlir ki, hansı ki, adı (imperik), tarixi və ya dil kollektivinin mənəvi təcrübəsini əks etdirir. Bu da sözsüz, onun mədəni ənənələri ilə bağlıdır. Çünki nominasiya və nitq fəaliyyətinin obyektı – həmişə milli mədəniyyətin subyektidir.¹ Ümumilikdə frazeoloji məna – çox mürəkkəb fenomendir, frazeoloji mənaya onun komponentlərinin təşkil etdiyi mexaniki məcmu kimi baxmaq olmaz. Frazeoloji vahidlərin semantik strukturunu tərkibindəki elementlərin sıx və qarşılıqlı təmasda olduğu kimi təqdim etmək olar.

Dildəki frazeoloji vahidlərin bir çoxunun etimoloji müstəvidə araşdırılması onların meydana gəlməsini mümkün edən şəraitlə bağlı qaranlıq mətləblərə işıq salır və müasir dil daşıyıcısı üçün bir qədər anlaşılmaz olan və konkret sözlərlə daşlaşmış məcazi mənanı ifadə edən birləşmələrin semantikasını üzərindən sirri götürməyə kömək edir. Belə ki, apardığımız təhlillər göstərir ki, etnokulturoloji zəmindən qaynaqlanaraq yaranmış sabit birləşmələrin xüsusiyyətini xalqın ilkin inanclarından doğan ifadələr təşkil edir. Məsələn:

Cry fie upon smb – Kimisə utandırmaq, biabır etmək: “*My relations won't cry fie upon me,*” *Becky said, with rather a bitter laugh...* (W.Thackeray, “Vanity Fair”, ch. XVII) – *Bekki acı təbəssümlə: -Mənim valideynlərim bu nigaha görə ordu düzəldib üstümə gəlməzlər, – dedi. Fortunatu's purse.* İngilis dilində işlənən bu frazeologizm böyük, sonsuz sərvət mənasında işlənir. Əslində, burada sehirlə pul kisəsindən söhbət gedir. Bu pul kisəsinin içindəki pul heç vaxt tükənmir, qurtarmır. XV əsr alman əfsanəsinə görə, belə bir sehirlə pul kisəsi tale ilahəsi tərəfindən əfsanənin qəhrəmanı Fortunata hədiyyə olunmuşdur. *Joe bought a roll, and reduced his purse to the condition (with a difference) of that celebrated purse of Fortunatus, which, whatever were its favoured owner's necessities, had one unvarying amount in it.* (Ch.Dickens, “Barnaby Rudge”, ch. XXXI); *Have kissed the blarney stone.* – *Yaltaq olmaq.*

¹ Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М.: Наука, 1986, с. 13.

Əfsanəyə görə, İrlandiyadakı Blarni qəsriində olan daşı öpən adama yaltaqlıq etmək bacarığı verilir. *You are so full of compliments today that you must have kissed the blarney stone. – Siz bu gün ancaq kompliment deməklə məşğulsunuz. Siz əsl yaltaqsınız.*

İngilis dilində fransız dilindən alınma frazeologizmlər vardır ki, onlar etnokulturoloji faktlarla bağlıdır. Məsələn, iki eyni mahiyyətli şeydən birini seçə bilməyən adama: *Buridan's ass – Buridan uzunqulağı* deyilir. Bu frazeoloji vahid fransız dilindəki *l'âne de Buridan* frazeologizmdir. Həmin vahidi XIV əsr fransız filosofu Buridanın adı ilə bağlayırlar. Onun iradə azadlığı haqqındakı fikirlərində iki eyni cür saman tayasından hansından yemək lazım olduğunu ayıra bilməyən uzunqulaq haqqında rəvayət verilmişdir. Həmin rəvayətlə bağlı olaraq “Buridan uzunqulağı” frazeoloji vahidi formalaşmışdır. Frazeoloji vahid *an ass (a donkey) between two bundles of hay* da eyni mənada işlənir. Bu frazeologizmə qismən oxşar başqa bir frazeoloji vahid Lafontenin “*Le Singe et le Chat*” “Meymun və pişik” təmsili əsasında formalaşmışdır. *Make a cat's paw of smb. – kimisə özünün oyuncağı etmək, kimisə əldə oyuncaq etmək.*

Tədqiqat bir daha sübut edir ki, frazeologizmlər dildə mürəkkəb bir sistem təşkil edir. Onların hərtərəfli tədqiqi zamanı frazeoloji vahidlərin milli-mədəni konnotasiyası, milli-mədəni koqnitiv aspektləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Frazeologizmlərin yaranmasında etnokulturoloji amillərin rolu böyükdür. İngilis dilində etnokulturoloji amillə şərtlənən kifayət qədər frazeoloji vahid işlənməkdədir.

Dissertasiyanın *üçüncü* fəslə “İngilis dili frazeologiyasının ekstralinqvistik aspektləri” adlanır. Bu fəsildə somatik və komparativ frazeologizmlərdə ekstralinqvistik amillərin izləri araşdırılır, frazeologizmlərin praqmatik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir.

Ekstralinqvistik amillərin əhatə dairəsi olduqca genişdir. Bu amillər ünsiyyətin baş verdiyi qeyri-dil mühiti ilə əlaqəlidir. Dildən istifadə edən fərdin dil mühitindən kənarında əldə etdiyi bütün bilik və bacarıqlar, vərdislər, adət və ənənələr, məlumatlar və s. ekstralinqvistik amillər toplusuna daxil olur. Ekstralinqvistik amillər sosial amillərdir. Demografik parametrlər, dildə danışanların sayı, onların məskunlaşma xüsusiyyətləri, yaş diferensiasiyası, cəmiyyətin sosial quruluşu, dil və mədəniyyət xüsusiyyətləri, dil əlaqələri dilin ekstralinqvistik amillərini formalaşdırır. Ekstralinqvistik amillər intralinqvistik amillərlə qarşılıqlı təsir prosesində inkişaf edir. Nəticədə, dil vasitələrinə ekstralinqvistik amillər nüfuz edir. Onların müəyyənləşdirilməsi mövcud vahidlərin müxtəlif plandan təhlil

olunmasını tələb edir. Ekstralinqvistik amillər dilin frazeologiyasına güclü təsir göstərir, bu sistemin vahidlərinin məzmununda öz yerini tutur.

Məlumdur ki, bədən üzvləri frazeologizmlərin yaranmasında aparıcı rol oynayır. Bütün dillərdə bədən üzvlərinin iştirakı ilə əmələ gələn frazeologizmlər sayca çoxdur. Eyni zamanda, somatizmlərin kəmiyyət xüsusiyyətlərinə görə bölgüsündə bəzi bədən üzvlərinin adlarının çox, digərlərinin az işlənməsi müşahidə olunur. İngilis dilində “hand”, “head”, “eye”, “face”, “foot”, “nose”, “finger” sözləri ilə yaranan somatizmlərin miqdarı yüksəkdir. Qeyd edilənlər arasında “hand”, “head” və “eye” sözləri daha fəaldır. Bu sözlərin iştirakı ilə yaranan frazeologizmlərin bir qisminə ekstralinqvistik amillərin izlərini aşkar müşahidə etmək olur. Ə.Hacıyeva da bu məsələyə diqqəti cəlb edərək göstərmişdir ki, dünya dillərində somatik frazeologizmlərin çoxu əl və ayaq anlayışları ilə bağlıdır.¹ Böyük Britaniyada gəmiçilik inkişaf etdiyindən bu sahədə müəyyən frazeoloji birləşmələr yaranmışdır. “All hands” somatizmi də belə frazeoloji vahidlərdən biridir. Bu ifadədən sonralar dildə başqa mənada istifadə edilmişdir. Məsələn, *Still, if all hands had been got together, they would not have more than half filled the room.* İngilis dilində “all hands” frazeologizmi “bütün iştirakçılar”, “hamı” mənalarında işlənir. Bu frazeoloji vahid ilkin olaraq gəmi heyətini (ekipaj, komanda) bildirmişdir. Ekipaj mənasında bu birləşmədən gəmidə müəyyən komandalara verilməsi üçün istifadə edilmişdir. Sonralar birləşmədən bir hadisənin, prosesin bütün iştirakçılarını bildirmək məqamında istifadə edilmişdir. Məsələn, *all hands to the pumps - hamı mübarizəyə* mənası versə də, əvvəllər gəmidə “bütün heyət nasosların yanına” komandasını əvəz etmişdir. Bu da gəmiyə dolan suyun nasosla təcili çölə vurulması lazım gəldikdə söylənmişdir. Müasir dildə isə bu frazeologizm hamını nəyə qarşısa mübarizəyə çağırış mənasındadır.

*All hands on deck also all hands to the pumps. Something that you say when everyone's help is needed, especially to do a lot of work in a short amount of time We've got to get all this cleared up before they arrive so it's all hands on deck.*² İzahdan görüldüyü kimi, ağır işin qısa zamanda hamı tərəfindən yerinə yetirilməsi mənasında işlənir. Oxşar və ya eyni frazeoloji

¹ Hacıyeva Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2004, s. 50.

² all hands on deck also all hands to the pumps // <http://idioms.TheFreeDictionary.com/all+hands+to+the+pumps>; Cambridge Idioms Dictionary. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

vahid Azərbaycan dilində qeydə alınmır. Başqa dillərdə də ilkin mənası gəmiçiliklə bağlı olan belə vahid yoxdur. Aydın olur ki, *all hands, all hands to the pumps, all hands to the desk* frazeoloji vahidləri ingilis dilində ekstralingvistik amilin təsiri ilə yaranmış və bu gün də onun izlərini saxlayır.

Dünya dillərindəki somatik frazeologizmlərin çoxu bu dillərin lüğət tərkibini təşkil edən başqa dil vahidləri kimi, qədim tarixə malikdir. Bu ifadələrin qədimliyi onları müxtəlif dillərin lüğət fondundakı somatik leksemlərlə eyniləşdirməyə imkan verir. Somatik frazeologizmlər iki və daha çox sözün birləşməsindən əmələ gələn hər hansı birləşmə yox, mənacə bütöv, sabit leksik tərkibli və sintaktik quruluşlu ifadələrdir.¹ Baş/head insanın şüuru, ağılı, özünü idarə etməsi ilə bağlı orqandır. İnsan beyni başda yerləşdiyi üçün bu xüsusiyyətlər başa şamil edilir. Elə ona görə də, ağılı, düşüncə ilə əlaqədar fəaliyyəti, vəziyyəti, imkanları ifadə edən frazeoloji vahidlərin yaranmasında bu sözdən çox istifadə olunur. Məsələn, *to have a good head for something* – aydın / təmiz başı olmaq (başı üstündə olmaq); *to have a good head on one`s shoulders* – ciyni üstündə başı olmaq / başı olmaq; *to lose one`s head* – başını yerə dikmək / başaşağı olmaq; *to keep one`s head* – başını itirməmək; *to bury one`s head in the sand* – hərfi: başını quma soxmaq / başını işə salmaq; *to carry one`s head* – başını dik tutmaq; *high to wash one`s head* – hərfi: kiminsə başını yumaq /başını piyləmək; *to cudgel one`s brains over something* – nəyinsə üstündə baş sındırmaq və s. Qeyd olunan frazeologizmlər başın bu və ya digər mənada mahiyyəti, funksiyası ilə bağlı meydana gəlmişdir. Ona görə də, bu frazeoloji vahidlərin müxtəlif dillərdə ekvivalentləri və ya mənacə yaxın olanları qeydə alınır. Bəzən bir dildəki idiomatik ifadələrin başqa bir dildə ya eynilə, yaxud da ona oxşar şəkildə işlənməsi hallarına rast gəlinir.² Bunun səbəbini, bir tərəfdən, xalqın tarixi ilə, digər xalqın tarixi arasındakı oxşar cəhətlər, bir-birinə uyğun gələn adət və ənənələrin mövcudluğu, digər tərəfdən isə, həmin xalqların iqtisadi-ictimai əlaqələrinin yaxınlığı nəticəsində idiomların bir dildən başqa dilə keçməsi ilə izah etmək lazım gəlir.³

Tədqiqat göstərir ki, müxtəlif dillərdə ekvivalentləri olmayan

¹ Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə feli birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı: Avropa, 2008, s. 738.

² Ядерно-периферийные отношения в области лексики и фразеологии (на материале славянских, германских и романских языков. I ч. Новгород: 1991, с. 43.

³ Vəliyeva N. Göstərilən mənbə, s. 738.

frazeoloji vahidlər etnokulturoloji səciyyələri ilə seçilir və onların əmələ gəlməsində ekstralinqvistik amillər aparıcı rol oynayır. Belə frazeologizmlər psixoloji xüsusiyyətləri, düşüncə və davranış tərzini, maddi və mənəvi aləmin spesifik inkişafını daha çox göstərir. Dil ünsiyyətin, informasiyanın ötürülməsi üçün əsas vasitə olduğundan onun iştirakı ilə əmələ gələn frazeologizmlərdə bu cəhətlər qabarıqdır. Məsələn, *to have lost ones tongue* – dilini udmaq; *the word is on the tip of my tongue* – dilin ucunda olmaq və s. Çox danışmaq, sirri saxlamamaq və ya lazım gəlməyən məlumatı söyləmək kimi hallarda *dil/tongue* mənfi semantikali frazeologizmlərin əmələgəlməsində iştirak edir. Məsələn, *wag ones tongue* –dili qaşınmaq /dili dinc durmamaq; *to hold one stongue* – dili dişin arxasında saxlama/ dili ağızda saxlamaq; *a fools tongue runs before his wit* – dili düşmənidir; *to loose ones tongue* –dilinə yiyə durmamaq və s.

Komparativ frazeologizmlər frazeoloji sistemdə ayrıca lay təşkil edir. Zəngin ifadə vasitələri sistemini özündə birləşdirən komparativ frazeologizmlər diskurs sistemində effektiv nitq təsir vasitəsi rolunu oynayır. Komparativ frazeologizmlərin yaranmasında xüsusi vasitələrdən istifadə olunur. Həmin vasitələr frazeoloji birləşmənin ümumi məzmununda müqayisəni üzə çıxarır. İngilis dilində komparativ frazeologizmlərin yaranmasının başlıca vasitəsi komparativ bağlayıcılardır. Bu dildə iki əsas model vardır: *as ...as* və *like ...as*. Qeyd olunan modellərdə *as* bağlayıcısı bir o qədər dayanıqlı deyildir. Komparativ frazeologizmdə birinci *as* bağlayıcının işlənilib-ışlənməməsi əsaslı rol oynayır, frazeologizmin semantikasını dərin təsir göstərmir.¹

İngilis dilində *as cold as charity* frazeologizmi dözülməz soyuğu, soyuqluğu, hissizliyi bildirir. Bu frazeologizm Azərbaycan dilində “sədəqə kimi soyuq” şəklində hərfi tərcüməyə uyğun gəlir. Fikrimizcə, azərbaycanlı hala acıyaraq sədəqə verir, ingilis sədəqə versə də, buna biganə, soyuq münasibət bəsləyir. Yəni onlar sədəqə verməyi xoşlamırlar. İslam dünyasında isə, sədəqə vermək daha çox qəbul edilmiş hadisədir. Ona görə də, Azərbaycanda sədəqə vermək rəhmdilliklə, ürəyi yanmaqla, bu prosesin nəticəsi isə, dilənçi və sədəqə diləyənlərin sayının çoxluğu ilə izahını tapır. İngilislərdə isə sədəqə ürəkdən verilmir, sədəqə istəyənə xoş münasibət bəslənilmir, dilənçilər yazıq deyil, şəxsiyyətsiz və lazımsız sayılırlar. Bunun nəticəsi isə dilənçiliyə, sədəqə almağa meylin azlığı, bəlkə də yoxluğudur. Məhz qeyd edilən baxımdan ingilis hissizliyi, soyuqluğu, canıyanmamağı sədəqə ilə müqayisə edə bilər: *as cold as charity*.

¹ Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1991, s. 27.

İngilis dilində *as hungry as a wolf* və *as hungry as a hunter* frazeologizmlərindən eyni mənanın ifadəsi üçün istifadə olunur. “Canavar kimi ac olmaq” frazeologizmi Azərbaycan dilində və bir çox başqa dillərdə, o cümlədən, rus dilində də işlədilir. Göründüyü kimi, burada ekvivalent komparativ frazeoloji birləşmələrin varlığı aşkar şəkildə əksini tapır. Lakin *as hungry as a hunter* frazeologizmi Azərbaycan, eləcə də bir çox başqa dillərdə də yoxdur. Azərbaycan dilində “ovçu kimi ac olmaq” idiomu işlənmir, ingilis dilində isə ondan istifadə edilir. Uyğunsuzluq ekstralinqvistik amillərlə bağlıdır. İngilis dilində “hunter” ovunu nəyin bahasını olursa olsun əldə edən, bir işi məqsədli, mütləq yerinə yetirən şəxsdir. Belə izah “ova susamaq”, “ova susamış şəxs”, eləcə də, “ovu üçün ac olan” mənasına gəlir. *Hunter* sözündə ekstralinqvistik amilin izini axtarmaq üçün bu sözün etimologiyasına nəzər salmaq vacibdir. Söz “*hunt + er*” tərkib hissələrinə parçalanır. Onun fonosemantik inkişafını izləsək, *hang//hung/hunt* sırasını qurmaq olar.

Frazeologizmlərin praqmatikası onların müəyyən situasiyada, müəyyən kontekstdə və mətndə işlənməsi prosesində daha çox aşkarlanır. Bu və ya digər frazeologizmin yaranmasının praqmatikası isə bir qədər fərqli yöndən öyrənilir. Bu halda müqayisənin, qarşılaşdırmanın nə üçün məhz vahidin tərkibində olan obyekt, predmet və ya əşya əsasında aparılmasını aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Frazeoloji vahidlərin praqmatikasına bədii əsərlər əsasında da baxmaq mümkündür. Bədii ədəbiyyat nümunələrində lokal və qlobal koherensiyanı müəyyənləşdirmək, onları aşkara çıxarmaq dialoji nitqlə müqayisədə çətin deyildir. Bunun səbəbi ondadır ki, bədii mətnə əsas mövzu geniş planlı olur və bu mövzu əsərin kiçik hissələrində ortaya atılan çoxlu sayda kiçik mövzularla əlaqələnir və sonda əsas mövzu həllini tapır və bitir. Mətnin yalnız formal-qrammatik deyil, həm də semantik-praqmatik (tematik və funksional) aspektlərinin məna və fəaliyyət əlaqəliliyini özündə birləşdirən koherensiya məntiqə və nəticə çıxarmağa da söykənir. Frazeologizmlər səviyyəsində üslub keyfiyyətlərinin mətnə yer alması praqmatika ilə bağlıdır. Frazeologizm kontekstdən, mətnədən təcrid olunduqda onun yalnız əsas, dayaq mənası üzə çıxır. Bu halda praqmatika həmin frazeoloji vahidin necə və nə üçün yaranması istiqamətində aydınlaşır. Mətnə isə bu vahidin nə üçün məhz qeyd olunan məqamda istifadə olunması praqmatik əhəmiyyət daşıyır. Dissertasiyada frazeologizmlərin praqmatik xüsusiyyətləri ətraflı şərh edilmişdir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş elmi qənaətlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Dilin frazeoloji tərkibi linqvokulturoloji ümumiliyi, milli özünə-məxsusluğu daha aydın göstərir. Frazeologizmlərin yaranmasında ekstralinqvistik amillər iştirak edir. Həmin amillər frazeoloji vahidin mili xarakterini əmələ gətirir.

2. Koqnitiv paradıqmadan yanaşdıqda frazeologizmləri mikromətn saymaq olar. Bu mikromətn dil daşıyıcısı tərəfindən frazeologizmin mənasında gizlənən semantik məlumatların hamısını özündə cəmləşdirir. Həmin mənalər sətrəlti səciyyəyə daşıyır, frazeologizmlərin formalaşmasında, yaranmasında iştirak etmiş ekstralinqvistik amillər əsasında öz şərhini tapır. Belə rəngarənglik frazeologizmlərin onların yaranmasında iştirak edən ekstralinqvistik amillərin təsnifini də aktuallaşdırır.

3. Konnotasiya frazeologizmin semantikasının ayrılmaz atributudur. Somatik komponentli idiomlarda konnotasiya leksik konnotasiyaya nisbətən daha zəngindir. Frazeologizmlərin kommunikativ, praqmatik, koqnitiv istiqamətlərdən tədqiqi prosesində aydın olur ki, hər bir xalqın linqvokulturologiyası frazeologizmlərdə spesifik xüsusiyyətlərlə özünü nümayiş etdirir.

4. Yaxın semantika ifadə edən frazeoloji vahidlər müxtəlif dillərin materiallarında bir-birinə ekvivalent və ya qismən ekvivalent olur. Bu da somatik frazeologizmlərin insan bədəninin müəyyən orqanının funksiyaları və ya simvolik mahiyyətinin uyğunluğundan bəhrələnir. Ekstralinqvistik amillərlə bağlı olan somatizmlərdə isə fərqlər meydana çıxır. Hər bir xalqın dilində müəyyən sayda somatik frazeologizm vardır ki, onlar ekstralinqvistik amillərlə şərtlənir.

5. Komparativ frazeologizmlər müxtəlif tipli müqayisələri reallaşdırır. Müxtəlif sistemli dillərin komparativ frazeologizmlərinin bir dildən digərinə tərcüməsi də ekvivalentlik və adekvatlıq şərtlərinə cavab verməlidir. Bu zaman qismən və tam ekvivalentlikdən, ümumiyyətlə ekvivalentin yoxluğundan danışmaq olar.

6. Frazeologizmlərin praqmatikası onların müəyyən situasiyada, müəyyən kontekstdə və mətnə işlənməsi prosesində daha çox aşkarlanır. Bu və ya digər frazeologizmin yaranmasının praqmatikası isə bir qədər fərqli yöndən öyrənilir. Rənglərlə bağlı frazeologizmlər müxtəlif dillərdə, o cümlədən, ingilis dilində xeyli saydadır. Tərkibində rəng adı olan frazeologizmlərin yaranmasında da ekstralinqvistik amillərin rolu yüksəkdir. Bu cəhət həm də onların praqmatikasına əsaslı təsir göstərir.

Mövzu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı məqalə və tezisləri çap olunmuşdur:

1. Frazeologizmlərdə milli-mədəni xüsusiyyətlərin ifadəsi (ingilis dili frazeologizmləri əsasında) // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2012, № 1, s. 196-202
2. Frazeologizmlərin semantik təsnifində etnokulturoloji komponentli frazeoloji vahidlər qrupunun yeri // Dil və ədəbiyyat. Bakı: ADU, 2012, № 2, s.117-123
3. Frazeologizmlərdə etnokulturoloji xüsusiyyətlərin ifadəsi (ingilis dilinin materialları əsasında) // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2013, № 1, s. 143-148
4. Лингвокультурологические основы фразеологических единиц // Вестник, Jurnal Zarogoji, 2013, № 1, s.64-67
5. Frazeologiyanın sistem şəkildə müqayisəli tədqiqi haqqında / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika elmi konfransı. II c., Bakı, 2013, s. 132-133
6. Frazeologizmlərin milli-mədəni konnotasiyası // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin xəbərləri. Bakı: ADPU, 2013, № 2, s. 196-199
7. Frazeologizmlərin kommunikativ, koqnitiv və pragmatik aspektlərdən semantik təsnifi məsələləri (*ingilis dilinin materialları əsasında*) // Filologiya məsələləri. Bakı: Bakı Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2014, № 1, s. 125-132
8. Frazeologizmlərin özünəməxsusluğu problemi / “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 7-8 may 2014, s. 255-257.
9. Müxtəlif sistemli dillərdə frazeologizmlərin ekvivalentliyi / Gənc tədqiqatçıların III beynəlxalq elmi konfransı. II kitab. Bakı: Qafqaz Universiteti, 2015, s. 1042-1043.

РОЛЬ ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В ФОРМИРОВАНИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Резюме

Представленная к защите диссертация посвящена роли экстралингвистических факторов в формировании фразеологических единиц.

Исследовательская работа основана на материале английского языка.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяются объект, предмет, цели и задачи, раскрывается научная новизна, теоретическая и практическая значимость диссертации, описываются основные положения, выдвинутые на защиту, даются сведения об апробации и структуре исследования.

Первая глава диссертации – "Теоретические вопросы лингвокультурологических особенностей фразеологических единиц" состоит из трех разделов. В ней исследуются различные особенности фразеологизмов, их семантическая классификация с точки зрения коммуникативных, когнитивных и прагматических аспектов, а также вопросы отражения во фразеологизмах национально-культурной специфики.

Вторая глава - "Национально-культурная специфика фразеологизмов". Здесь на материале английского языка определяется национально-культурная коннотация фразеологизмов, исследуются их национально-культурные и лингвокультурологические аспекты.

В третьей главе "Экстралингвистические аспекты фразеологии английского языка" исследуется влияние экстралингвистических факторов в соматических и компаративных фразеологических единицах, определяются прагматические особенности фразеологизмов.

В заключении даются основные результаты и выводы, полученные в ходе исследования.

THE ROLE OF EXTRA-LINGUISTIC FACTORS IN THE FORMATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS

Summary

The thesis explores the role of extra linguistic factors in the formation of phraseological units based on English language materials. The thesis consists of introduction, three chapters, conclusion, the list of used literature.

Introduction substantiates choice and urgency of the theme, determines the aim and objectives, methods of investigation, comprises its scientific novelty, theoretical and practical significance, as well as, the hypothesis of the research and specifies the structure of the thesis.

The first chapter called "The theoretical issues of linguo-cultural aspects of phraseological units" consists of three parts. Here the phraseological units are researched from various aspects, their semantic classification from communicative, cognitive and pragmatic aspects are investigated and the reflection of national-cultural features in phraseological units is explored.

The second chapter titled "National-cultural specification of phraseological units" touches upon the national and cultural connotation of phraseological units, their national, cultural and linguo-cultural aspects are researched.

The third chapter entitled "The extra-linguistic aspects of English phraseology" Investigates the extra-linguistic traces in somatic and comparative phraseological units and the pragmatic features of phraseological units are profoundly defined here.

The research is completed with final conclusion which summarizes the basic results of the investigation.

Çapa imzalanıb: 22.04.2016
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

РАШИДА РАШИД ГЫЗЫ АГАЕВА

РОЛЬ ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ
В ФОРМИРОВАНИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание учёной степени
доктора философии по филологии

Баку – 2016